

УДК 94(477): [352.075+342.25] „1990/2008”

К.В. Ганшина

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК СИСТЕМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ: ВІД АВТОРИТАРИЗМУ ДО ДЕМОКРАТІЇ

Проаналізовано еволюцію системи місцевого самоврядування України з 1990 до 2008 року на основі законодавчих джерел. Виділено дев'ять етапів формування законодавчої бази місцевого самоврядування. Простежено демократизацію системи місцевого самоврядування.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, органи місцевого самоврядування, регіональне самоврядування, депутати місцевих рад, державне будівництво, закон, нормативно-правова база, авторитаризм, демократія.*

Проанализирована эволюция системы местного самоуправления Украины с 1990 по 2008 год на основе законодательных источников. Выделено девять этапов формирования законодательной базы местного самоуправления. Прослежена демократизация системы местного самоуправления.

Ключевые слова: *местное самоуправление, органы местного самоуправления, региональное самоуправление, депутаты местных советов, государственное строительство, закон, нормативно-правовая база, авторитаризм, демократия.*

We analysed the local self-government system evolution of Ukraine from 1990 to 2008 year by the basis of the legislative sources. We selected nine stages of the local self-government legislative base forming. We traced the system of the local self-government democratization.

Key words: *local self-government, organs of the local self-government, regional self-government, deputies of the local councils, state construction, law, the base of the legal regulations, authoritarianism, democracy.*

Постановка проблеми. З початку 90-х років почалася розбудова нової незалежної держави. Розвиток демократії вимагав заміни комуністичної вертикалі влади на модель спроможного місцевого самоврядування. Органи місцевого самоврядування відіграють важливу роль у проведенні політичної та економічної реформ. Налагоджена робота органів місцевого самоврядування сприяє утворенню демократичної, правової, соціальної держави.

Аналіз актуальних досліджень. Проблеми становлення і розвитку місцевого самоврядування досліджуються здебільшого у роботах фахівців з державного управління: В. Бабаєва [3, 4], В. Кампо [23, 34], В. Куйбіди [30], Ю. Битяка [24], Н. Нижник [33], П. Біленчука [36] та політологів: А. Некряч [32], Б. Андресюка [2], М. Баймуратова [1, 5]. Юридичні аспекти цієї проблеми висвітлюють у своїх роботах В. Крав-

ченко [29], М. Пухтинський [39], Г. Чапала [40], Ю. Делія [7], В. Погорілко [26].

Мета статті. На основі законодавчих та інших джерел, які відносяться до періоду 1990 - 2008 рр. проаналізувати еволюцію системи місцевого самоврядування.

Виклад основного матеріалу. Формування інституту місцевого самоврядування в Україні відбувалося під час становлення української державності. За цей період змін і реформувань молода Україна пройшла шлях від радянського комуністичного устрою до демократії. Система місцевого самоврядування зазнала багато змін. За період з 1990 до 2008 року прийнято близько чотирьох тисяч законодавчо-нормативних документів. У цьому процесі формування законодавчої бази місцевого самоврядування автор вважає за доцільне виділити дев'ять етапів:

Перший етап розпочинається з виборів до місцевих рад у березні 1990 року.

Другий – з прийняття Закону СРСР „Про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства в СРСР” у квітні 1990 року.

Третій – з 16 липня 1990 року, коли була прийнята декларація „Про державний суверенітет України”.

Четвертий – з грудня 1990 року з прийняттям Закону „Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве регіональне самоврядування”.

П’ятий – з березня 1992 року, коли була введена посада представника Президента та ухвалена нова редакція Закону про місцеве самоврядування.

Шостий – з лютого 1994 р., коли були ліквідовані державні адміністрації.

Сьомий розпочався з „Конституційного договору” (08.06.1995).

Восьмий – з прийняття у червні 1996 року Конституції України.

Дев’ятий - від 21 травня 1997 р. з прийняттям Закону „Про місцеве самоврядування в Україні”.

Важливою подією в історії розвитку місцевого самоврядування були вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих Рад народних депутатів, що відбулися у березні 1990 року.

На той час Основним Законом Української РСР була Конституція, ухвалена Верховною Радою 20 квітня 1978 року. Термін „місцеве самоврядування” зустрічається у цьому документі, але це поняття ще не набуло демократичного значення. Влада країни мала жорсткий вертикальний характер, ради всіх рівнів становили єдину систему і підпорядковувались вищестоящим [27, с. 40]. У Конституції проголошувалося, що вся влада в Україні належить народові: „народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу України” [27, с. 4]. Але на той час не було механізму здійснення влади народом. Право висувати кандидатів у народні депутати належало трудовим колективам, громадянським організаціям, навчальним закладам, військовим частинам, об’єднанням за місцем проживання [27, с. 19-20]. По суті ж виборчий бюлетень міг містити лише одне прізвище, а Рада народних депутатів „голосувала списком”. Місцева влада того часу була повністю комуністичною. Поняття „місцеве самоврядування” і „державна влада” не розмежувалися.

Другий етап розвитку місцевого самоврядування розпочався з квітня 1990 року, коли був прийнятий Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік „Про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства в СРСР”. Вперше в радянському законодавстві було прийнято закон, що визначав загальні заса-

ди місцевого самоврядування і місцевого господарства в Союзі РСР. Раніше питання пов’язані з місцевою владою регулювалися законом СРСР від 25 червня 1980 року "Про основні повноваження крайових, обласних Рад народних депутатів, Рад народних депутатів автономних областей і автономних округів" і багатьма указами та постановами. Місцеве самоврядування в СРСР було частиною соціалістичного самоврядування народу і було покликане забезпечити реалізацію прав і свобод громадян, їх самостійність у вирішенні питань соціального й економічного розвитку території, охорони навколишнього середовища [13].

Наступним важливим кроком, який відіграв важливу роль в історії розвитку української державності, було прийняття 16 липня 1990 року Декларації „Про державний суверенітет України”. На відміну від попередніх спроб проголошення суверенітету, цей документ був впроваджений у життя. Декларація мала на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України. Документ складався з десяти частин: 1) самовизначення української нації; 2) народовладдя; 3) державна влада; 4) громадянство Української РСР; 5) територіальне верховенство; 6) економічна самостійність; 7) екологічна безпека; 8) культурний розвиток; 9) зовнішня і внутрішня безпека; 10) міжнародні відносини. Проголошувалося, що народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці. Влада в Республіці розподілялася на законодавчу, виконавчу та судову [6, с. 3].

Новий етап розвитку у законотворенні розпочався 7 грудня 1990 р., коли Верховною Радою УРСР було прийнято Закон „Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування”. Цей закон повинен був закласти основи демократичного устрою влади в Україні, стати основою утвердження повноти народовладдя на відповідних адміністративних територіях [16]. Органами місцевого самоврядування вважалися сільські, селищні, міські Ради народних депутатів [16, с. 5].

Поняття „місцеве” і „регіональне” самоврядування розділяються. Територіальну основу місцевого самоврядування становлять сільські, селищні, міські Ради народних депутатів, регіонального – район, область.

Важливе значення мало те, що бюджети сіл не включалися до інших місцевих бюджетів, а також до Державного бюджету України. Органи місцевого самоврядування мали самостійно визначати напрями використання коштів своїх бюджетів, витратити бюджетні кошти [16, с. 5].

У Постанові Президії Верховної Ради Української РСР „Про хід виконання Закону Україн-

ської РСР „Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування” від 03.06.1991 р. відзначається, що на місцях у цілому позитивно сприйнято цей Закон. Він закріпив основи самоврядування в республіці, сприяє піднесенню ролі і посиленню відповідальності Рад народних депутатів за стан справ на своїй території.

Указ Президії Верховної Ради України „Про внесення змін до статей 51 і 65 Закону Української СРСР „Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування” підсилював підконтрольність місцевих Рад і виконавчих комітетів [38]. Влада в країні мала вертикальний характер з нижчими та вищими „сходинками”. Цей Указ діяв недовго – прийнятий 29 серпня 1991 року, втратив чинність 4 вересня того ж року.

У грудні 1991 року відбулися вибори Президента України, після цього почалося внесення змін і доповнень до Конституції та інших Законів. Зокрема, у березні 1992 року були прийняті два нових закони „Про представника Президента України” та „Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування”. З прийняття цих законів, на думку автора, розпочався п'ятий етап формування законодавчої бази місцевого самоврядування.

Відповідно до Закону України "Про Представника Президента України" державна виконавча влада в областях та районах, здійснювалася місцевими державними адміністраціями – обласними і районними. Місцеві державні адміністрації підпорядковувалися Президенту України, а також Кабінету Міністрів України [20, с. 335]. Головою місцевої державної адміністрації (обласної, районної) ставав представник Президента України. Він повинен був інформувати Президента України про стан справ на відповідній території та звітувати перед ним про свою діяльність. У першій редакції цього закону Президент призначав і звільняв представника особисто. Повноваження органів місцевого і регіонального самоврядування та Представника Президента України чітко відокремлювалися [20, с. 335].

Нова редакція Закону про місцеве самоврядування була ухвалена 26 березня 1992 року. У ній було враховано передання частини повноважень від обласних та районних рад представникам Президента. Це означало, що на районному і обласному рівні Ради народних депутатів позбавлялися власних виконавчих органів набували характеру виключно представницьких органів. Лише на рівні населених пунктів функціонувало реальне самоврядування [12, с. 387].

У лютому 1994 року Верховна Рада України прийняла низку важливих для розвитку місцевого самоврядування законів: Закон „Про формування місцевих органів влади і самоврядування”, Закон „Про статус депутатів місцевих рад народних депутатів”, Закон „Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних Рад”. Розпочався шостий період розвитку системи місцевого самоврядування.

Органами місцевого самоврядування в Україні визначалися сільські, селищні, районні, міські, обласні Ради [21, с. 144]. За новим законодавством, голови Ради обиралися населенням шляхом прямого голосування [21, с. 144]. Вони автоматично очолювали й органи виконавчої влади [21, с. 152]. На думку автора, дуже важливим був той факт, що керівників областей та районів обирали усі мешканці відповідної території, а не депутати або Президент. Ми вбачаємо у цьому прояв децентралізації влади.

Закон „Про статус депутатів місцевих Рад народних депутатів” сприяв розвитку демократичних засад у місцевому самоврядуванні. Позитивним було, наприклад, те, що депутат зобов'язаний був не менш, ніж раз на рік звітувати про свою роботу і роботу Ради перед виборцями [19, с. 185]. На зборах виборців кандидату у депутати давалися доручення-накази виборців [19, с. 187].

Але в цьому законі були й негативні моменти. Наприклад, той, що депутати місцевих рад мали депутатську недоторканість [19, с. 189]. Також, механізм відкликання депутата був досить складний: внесення пропозиції про відкликання, розгляд цього питання територіальною виборчою комісією, збирання підписів на підтримку призначення, голосування про відкликання депутата, голосування. Цей процес був складним, довгим та потребував чималих коштів [19].

Згідно Закону „Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних Рад”, депутати і голови місцевих Рад обиралися шляхом таємного голосування по одномандатних виборчих округах [10, с. 38].

В умовах глибокої економічної й політичної кризи, що призводила до соціальної напруги у суспільстві та політичного протистояння владних структур, 8 червня 1995 року було підписано „Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України”. Метою цього документу

було уникнення неузгодженостей між нормами чинної Конституції і нормами нового Закону „Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні”. На думку авторів цього документу, Договір повинен був сприяти подальшому розвитку та успішному завершенню конституційного процесу в Україні [25]. Державна влада потребувала реформування на засадах чіткого розподілу функцій між її законодавчою і виконавчою гілками як необхідної передумови подолання економічної, соціальної та конституційної кризи.

Цей документ відіграв роль „тимчасової конституції” майже рік, і втратив чинність з прийняттям Конституції у червні 1996 року. Стаття 47 присвячена місцевому самоврядуванню. Поняття місцевого самоврядування визначається як „гарантоване державою право територіальних колективів громадян та обраних ними органів місцевого самоврядування самостійно вирішувати всі питання місцевого значення в межах Конституції і законів України” [25]. Фінансово-економічною основою місцевого самоврядування визначалася комунальна Власність і фінансові ресурси села, селища, міста, джерелом яких є доходи місцевих бюджетів та позабюджетні надходження [25].

Восьмий етап розпочався з 28 червня 1996 р., коли була прийнята нова Конституція України. У Конституції визнавалося і гарантувалося місцеве самоврядування [28, с. 4]. Згідно статті 5, „єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування”. У цьому документі інституту місцевого самоврядування присвячений цілий розділ. Поняття місцевого самоврядування визначається як „право територіальної громади – жителів села чи добровільного об’єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України” [28, с. 44-45]. Сільського, селищного, міського голову обирають громадяни шляхом прямого голосування, а голова районної та голова обласної ради обираються депутатами відповідної ради і очолюють виконавчий апарат ради [28, с. 45].

Важливою подією, що стала початком дев’ятого етапу розвитку українського місцевого самоврядування є прийняття 21 травня 1997 року нової редакції Закону „Про місцеве самоврядування в Україні”. Цей Закон відповідно до Конституції України визначав систему та гарантії місцевого самоврядування в Україні, засади організації та діяльності, правового статусу і відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування. У цьому документі

з’явився термін „система місцевого самоврядування”. Вона, включала: територіальну громаду; сільську, селищну, міську раду; сільського, селищного, міського голову; виконавчі органи сільської, селищної, міської ради; районні та обласні ради; органи самоорганізації населення [14, с. 10].

Тепер виконавчий комітет сільської, селищної, міської ради автоматично очолював сільський, селищний, міський голова [14, с. 15]. На думку автора, ця зміна сприяла демократизації місцевого самоврядування, тому, що сільського, селищного та міського голів обирав народ шляхом прямого голосування. Також позитивним фактом було те, що не рідше одного разу на рік повинні були проводитися громадські слухання. Члени територіальної громади мали можливість привернути увагу депутатів відповідних рад та посадових осіб місцевого самоврядування до реальних проблем місцевого населення та вносити пропозиції щодо вирішення цих питань [14, с. 16].

Окреслено коло повноважень місцевих рад. До їх компетенції належало прийняття рішення про недовіру сільському, селищному, міському голові, прийняття рішення про проведення місцевого референдуму, встановлення місцевих податків і зборів, затвердження в установленому порядку місцевих містобудівних програм, генеральних планів забудови відповідних населених пунктів [14, с. 24].

З жовтня 1998 по жовтень 2005 діяв Закон ”Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” [9]. Важливо те, що вибори сільського, селищного, міського голови проводилися за мажоритарною виборчою системою відносної більшості по єдиному виборчому округу, межі якого збігаються з межами села, селища, міста [9, с. 4], вибори депутатів районної та обласної ради проводяться за мажоритарною виборчою системою по багатомандатних виборчих округах [9, с. 4]. Таким чином, депутатом могла стати лише людина, за яку проголосували мешканці відповідної території.

З 1999 року діяв Закон ”Про місцеві державні адміністрації”. Згідно з цим Законом, виконавчу владу в областях та районах здійснюють обласні та районні адміністрації [15, с. 3]. Видно, що у виконавчій владі простежується жорстка вертикаль. Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України на строк повноважень Президента України [15, с. 7]. Крім того, склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних

адміністрацій [15, с. 5]. Однак, обласна або районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, якщо за це проголосують дві третини депутатів від складу відповідної ради [15, с. 22]. Але, виявилось, що не існує закону, який зобов'язував би Президента прийняти відставку голови місцевої державної адміністрації.

Система місцевого самоврядування зазнала деяких змін, коли у липні 2001 року було прийнято Закон „Про органи самоорганізації населення”. Згідно цього закону, „органами самоорганізації населення є будинкові, вуличні, квартальні комітети, комітети мікрорайонів, комітети районів у містах, сільські, селищні комітети” [17, с. 3]. Органи самоорганізації населення підзвітні і підконтрольні відповідним радам [17, с. 3]. Дозвіл на створення органу самоорганізації населення надається сільською, селищною, міською, районною у місті радою [17, с. 5].

Розвитку системи місцевого самоврядування приділяв значну увагу Президент Кучма [31]. В Указі від 30 серпня 2001 року говориться, що місцеве самоврядування в Україні є особливо важливим фактором становлення громадського суспільства. Президент затвердив Програму державної підтримки розвитку місцевого самоврядування в Україні, підготовлену Кабінетом Міністрів України за участю Фонду сприяння місцевому самоврядуванню України, асоціації та інших об'єднань органів місцевого самоврядування [37]. Програмою передбачалася низка заходів, що сприяла розвитку місцевого самоврядування: сприяння створенню асоціацій та об'єднань органів місцевого самоврядування, проведення виставок та конкурсів, популяризація місцевого самоврядування. Планувалося видання монографії „Місьцеве самоврядування в Україні: стан та перспективи розвитку”, створення експозиції „Місьцеве самоврядування в Україні – шляхи розвитку”, проведення щорічних Всеукраїнських муніципальних слухань. Проводилася робота з підготовки української муніципальної енциклопедії. Підтримувалося проведення тематичних зустрічей, науково-практичних конференцій, „круглих столів”, прес-конференцій з питань історії, світової та вітчизняної практики організації і розвитку місцевого самоврядування [37].

У 2002 було прийнято нову редакцію Закону „Про статус депутатів місцевих рад”. Закріплювалася відповідальність депутатів місцевих рад перед виборцями свого виборчого округу. Депутат повинен у своїй роботі взаємодіяти з органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, органами самоорганізації насе-

лення, трудовими колективами, об'єднаннями громадян [18, с. 8]. Важливо також те, що не рідше рази на рік депутат повинен був звітувати про свою роботу перед виборцями відповідного округу, об'єднаннями громадян [18, с. 11]. У попередній редакції Закону у 1994 році був присутній термін „наказ виборців”. У новому Законі це поняття дещо пом'якшено – „доручення виборців”.

Термін „депутатська недоторканість” у Законі не використовується. Але у статті 31 розглядаються особливості порушення кримінальної справи стосовно депутата місцевої ради та застосування запобіжного заходу щодо депутата місцевої ради [18, с. 21]. Процедура відкликання депутата не стала простішою порівняно з Законом 1994 року. Стаття 37 присвячена підставам для відкликання депутата місцевої ради. У 2002 році ця стаття складалася з п'яти пунктів, у 2003 році два пункти були виключені [18, с. 23].

Проблеми місцевого самоврядування не залишалися поза увагою депутатів Верховної Ради України. 16 квітня 2003 року були проведені парламентські слухання з порядком денним: „Регіональна політика та місцеве самоврядування в Україні: законодавчі аспекти”. Були запрошені до участі члени Кабінету Міністрів України, керівники центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, представники політичних партій, громадських організацій, фахівці наукових і консультативних установ [35].

У квітні 2004 Верховна Рада України прийняла Закон „Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів”, який відмінив дію закону, що був прийнятий у 1998 році. Виборча система зазнала деяких змін. Вибори депутатів сільських, селищних рад проводилися за мажоритарною виборчою системою відносною більшості в одномандатних виборчих округах, на які поділяється вся територія відповідного села, селища [8]. А вибори депутатів місцевих рад проводилися тепер за пропорційною системою: депутати обиралися за виборчими списками кандидатів у депутати від організацій політичних партій, виборчих блоків організацій політичних партій у багатомандатному окрузі [8]. Вибори депутатів районних рад також стали проводитися за пропорційною системою [8, с. 3]. Це фактично означало, що тепер депутатом міг стати будь-який член обраної партії, на розсуд керівництва. Одним з позитивних моментів є те, що у цій редакції закону з'явився термін „офіційні спостерігачі” [8, с. 82]. Це сприяло демократизації і прозорості ви-

борчого процесу. Крім того зазначалися граничні суми витрат виборчих фондів місцевих організацій партій (блоків) та кандидатів у депутати та на посади сільських, селищних, міських голів [8, с. 119].

Наприкінці 2005 року був змінений Закон України „Про статус депутатів місцевих рад” у частині, що стосувалася помічників-консультантів депутатів місцевої ради. Тепер депутат місцевої ради міг мати до п’яти помічників-консультантів, які працюють на громадських засадах. Обирав їх особисто депутат. У своїй роботі помічник-консультант депутата місцевої ради повинен керуватися Положенням про помічника-консультанта депутата відповідної місцевої ради [11, с. 133].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, починаючи з 1990 року система місцевого самоврядування поступово вдосконалювалася. В процесі еволюції органів місцевого самоврядування виділено дев’ять основних етапів. За часи незалежності було зроблено багато важливих кроків на шляху до демократизації системи місцевого самоврядування. Робота по вдосконаленню системи місцевого самоврядування повинна бути продовжена. На думку автора, доцільно провести аналіз організації місцевого самоврядування у різних регіонах країни, розглянути особливості функціонування органів місцевої влади у містах, селищах та селах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Актуальні проблеми виконання законів України "Про місцеве самоврядування в Україні" та "Про місцеві державні адміністрації" / [Баймуратов М. О., Клепацький М. М., Князев В. М. та ін.]. — К. : Атіка, 2003. — 288с.
2. Андресюк Б. П. Місцеве самоврядування в сучасній Україні: проблеми і перспективи / Андресюк Борис Павлович. — К. : Інформаційно-видавничий центр, 1997. — 222с.
3. Бабаєв В. М. Підвищення ефективності управління великим містом у структурі державного управління: дис. ... доктора з держ. упр.: 25.00.04 / Бабаєв Володимир Миколайович. — К., 2004. — 445 с.
4. Бабаєв В. М. Управління міським господарством: теоретичні та прикладні аспекти / Бабаєв Володимир Миколайович. — Х. : Видавництво ХарРІ НАДУ, 2004. — 204с.
5. Баймуратов М.А. Муниципальная власть: актуальные проблемы становления и развития в Украине / Баймуратов М.А., Григорьев В.А. — О. : Юридична література, 2003. — 248с.
6. Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року. - К.: Вид-во політичної літератури України, 1990. - 8 с.
7. Делія Ю.В. Конституційно-правові основи місцевого самоврядування в Україні: проблеми теорії та практики / Делія Юрій Володимирович/ В.Ф. Погорілко (заг.ред.). — Донецьк : НД та РВВ ДЮІ МВС, 2004. — 277 с.
8. Закон України. Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів. — К. : Атіка, 2004. — 126с.
9. Закон України. Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів. — К., 1998. — 40с.
10. Закон України. Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних Рад/ ВВР. — 1994. - № 8. — с. 38.
11. Закон України. Про внесення змін до деяких законів України щодо помічників-консультантів депутата місцевої ради./ ВВР. — 2006. - № 16. — с. 133.
12. Закон України. Про внесення змін до Закону Української РСР „Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування”/ ВВР. — 1992. - № 28. — с. 387.
13. Закон України. Про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства в СРСР/ Відомості З’їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР, 1990 р., N 16, с. 267.
14. Закон України „Про місцеве самоврядування в Україні”. — К. : Парламентське вид-во, 1997. — 100с. — (Закони України).
15. Закон України. Про місцеві державні адміністрації. — Офіц. вид. — К.: Парламентське вид-во, 1999. — 31 с. — (Закони України).
16. Закон України. Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування/ Відомості Верховної Ради (ВВР), 1991, N 2, с. 5.
17. Закони України „Про органи самоорганізації населення” ; „Про асоціації органів місцевого самоврядування”: за станом на 21 вересня 2009 року / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К.: Парламентське вид-во, 2009. — 28с. — (Серія "Закони України").

18. Закон України „Про статус депутатів місцевих рад”/ Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К. : Парламентське видавництво, 2002. — 31с. — (Серія "Законодавство України").
19. Закон України. Про статус депутатів місцевих рад народних депутатів/ ВВР. - 1994. - № 24. - с. 180.
20. Закон України. Про Представника Президента України/ Відомості Верховної Ради (ВВР), 1992, N 23, с.335.
21. Закон України. Про формування місцевих органів влади і самоврядування/ ВВР. — 1994. - № 22. - с. 144.
22. Законодавство України про місцеве самоврядування: 36. законод. актів: Станом на 5 листоп. 2001 р. - К.: Парлам. вид-во, 2001. - 168 с. - (Б-ка офіційних видань).
23. Кампо В.М. Місцеве самоврядування в Україні/Кампо В.М. — К.: ІнЮре, 1997. — 36 с.
24. Конституційні засади правової системи України і проблеми її вдосконалення/ [Битяк Ю. П., Тодика Ю. М., Барабаш Ю. Г. та ін.]. — Х. : Право, 2008 — 574с. (Серія „Правова система України: історія, стан та перспективи”: у 5 т., Т. 2).
25. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України: Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України. - К., 1995. - 21 с.
26. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики / [Погорілко В. Ф., Ставнійчук М. І., Руда Н. І. та ін.] / В.Ф. Погорілко (ред.). — К. : Інститут держави і права ім. В.М.Корецького, 2001. — 354с. — (До 10-ї річниці незалежності України).
27. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки: Прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року. - К.: Політвидав України, 1978. - 48 с.
28. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. — Офіц. вид. — К.: Право, 1996. — 55с.
29. Кравченко В.В. Закон України "Про вибори народних депутатів України": Науково-практичний коментар /Кравченко В.В., Пухтинський М.О. — К. : Ін Юре, 1998. — 191с.
30. Куйбіда В.С. Місцеве самоврядування України в контексті розвитку місцевої демократії: [монографія] / Куйбіда В.С., Куйбіда М.С., Бабінова О.О. — Хмельницький : Вид-во ХУУП, 2008. — 467с.
31. Кучма Л.Д. Уроки і перспективи місцевого самоврядування. З виступу Президента України на урочистих зборах Асоціації міст України 7 грудня 2000 року/ Урядовий кур'єр. — 12.12.2000.
32. Некряч А.І. Місцеве самоврядування сучасної України як предмет політологічного аналізу: дис. ... доктора політ. наук: 23.00.02 / Некряч Анастасія Іванівна. — К., 2003. — 444 с.
33. Нижник Н.Р. Постсоціалістична держава: теоретико-правові проблеми / Нижник Н.Р., Лемак В.В. — Ужгород : УжНУ, 2003. — 104с.
34. Оніщук М. Правові засади місцевого самоврядування в Україні/ М. Оніщук, В. Кампо. — К.: Освіта і культура, 1998. — 56с.
35. Постанова Верховної Ради України „Про проведення парламентських слухань „Регіональна політика та місцеве самоврядування в Україні: законодавчі аспекти” від 6 лютого 2003 року № 476-IV.
36. Соціальне партнерство та муніципальний розвиток: перші кроки / [Біленчук П.Д., Качур П.С., Кравченко В.В. та ін.]. — К. : Влад і Влада, 1999. — 198с. — (Громадська організація "Товариство науковців по сприянню муніципальній реформі"; Асоціація міст України).
37. Указ Президента України „Про державну підтримку розвитку місцевого самоврядування в Україні” від 30 серпня 2001 року № 749/2001.
38. Указ Президії Верховної Ради України „Про внесення змін до статей 51 і 65 Закону Української РСР „Про місцеві ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування” від 29 серпня 1991 року № 1448 – XII.
39. Українські еліти в контексті місцевого і регіонального розвитку: історія та сучасність: популярний нарис / [Пухтинський М., Власенко О., Ворона П. та ін.]. — Полтава: ПП Шевченко, 2009. — 160с. — (Фонд сприяння місцевому самоврядуванню України).
40. Чапала Г.В. Місцеве самоврядування в системі публічної влади: теоретико-правовий аналіз / Чапала Геннадій Владиславович. — Х. : Право, 2006. — 219 с.